

ТЕКЕМЕТ – СӘНДІК-ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕР ТУЫНДЫСЫ

Жанна Сулейменова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
магистранты

Резюме

Текемет – декоративно прикладное произведение искусства, лицевой войлочный декор дома, на которого наносятся разные цветные орнаменты. Технология текемета - это история, рожденная из жизни-быта на ранней эпохе (6 - 5 веков до нашей эпохи) казахского народа.

Summary

Tekemet is arts and crafts work of art, the front felt home decor, which applied with different colored ornaments. Story of technology tekemets begins in the early era (before our era. 6 - 5 centuries) in Kazakh people.

Текемет – сәндік-қолданбалы өнер туындысы, бетіне түрлі түсті ою-өрнек басылған киіз үй жиһазы. Текеметтің туу тарихы мен оны жасау технологиясы қазақтың ерте дәуірдегі (біздің заманымыздан бұрын 6–5 ғасырлар) өмір-тұрмысынан тамыр тартады. Әсіресе, көшпенділер өмірінде текеметтің алатын орны өзгеше болған: ол қазақтың дәстүрлі баспанасы – киіз үй ішіне жылылықпен қатар әсемдік те әкеліп, әрі киіз үйдегі адамдарды астынан өтетін сыздан қорғап, аурудың алдын алу рөлін де атқарып отырған. Көшпенділер өмірінде жасалуы жағынан оңай болмағанымен, олардың өмір-тұрмысында қолдануға ыңғайлы текемет бетіндегі түр-түс үйлесімі мен ою-өрнекті орналастырудағы тәсілдер халықтың ертедегі мәдениеті мен дүниетанымынан хабар береді. Осыған орай текеметке ою-өрнек пен түр салудағы тепе-теңдікті қатаң сақтау қағидасы қазақ халқының ерте замандағы дүниетанымдық дуализмін де айқын аңғартады. Текеметтің күзем жүннен (қарасынан) басылған талдырма (кейде шиге тартылған жүннің) бетіне ақтай немесе қызылға, көкке боялған жүн тартылады. Бұдан кейінгі текеметтің басылу тәсілі жалпы киіз басумен бірдей.

Әдетте, текемет жасауға ең жақсы әрі үлпілдек жұмсақ, икемділі болып табылатын жүнді таңдайды, немесе қолдану мақсатына қарай таңдалады.

Текемет даярлау- еңбекті көп қажет ететін іс, оған көршілердің көмегі мен шебердің басшылығы керек. XIX ғ. аяғында қазақ

даласынан бір корреспонденциясында «жүнді шабақтау және киізді басу кезеңде қырғыздар бір-біріде көмек көрсетеді» деп жазылған [1].

Еңбек көп қажет ететін заттарды өндеуде ауылдағы көршілердің көмегі – көне заманның жаңғырығы, онда рулар негізде өндірістік ұйымдар құрылған. Басқа автор, революцияға дейінгі қазақтардың тұрмысының білгіші - П. Маковецкий, 1893 ж. былай жазған: «киіз текемет жасау жұмыстары көмек арқылы атқарылған. Текемет басқысы келген киіз үй иесінің әйелі өз ауылының әйелдеріне екі күн бұрын хабар жібереді...». Ондай көмек тегін, ерікті бастаумен ұйымдастырған, бір ғана «төлем» ретінде сол үй көмекшілерге арнап кең дастархан жайған» [2].

Қолөнер кәсіпте көп еңбек қажет ететін бұйымдар жасау барысында коллективтік көмек біраз халықтарда да кездеседі. Мысалы, қырғыздар оны «асар» деп атайды [3]. Шеберлердің жиналуы әйелдер клубының отырыстарына ұқсас. Сондай отырыстарда әйелдер жаналықтармен бөліседі, қызықты әңгімелер айтылады. Сол кезде келген еркекті алла сақтасын! Өйткені ол- мазақ пен күлкі объектісі. Бұл жолдардың авторы этнографикалық зерттеу кезінде коллективтік еңбектің барлық процесін талай рет көруге жазған.

Текемет даярлау кездегі шебер-қазақ әйелдердің техникалық тәсілдері келесіде. Көлемі 2- де 5 метрлік жайылған тоқымаға (ши) күпсіткен жүнді тегіс қабат төсейді. Әйелдер қатар-қатар отырып, арнайы таяқшалармен (сабау) жүнді үлпілдек болғанша шабақтайды. Осы процесің нәтижесінде жүн тұтас бір қабатты киіздің негізі ретінде пішін болып шығады.

Әрі қарай, шабақтаудан соң келесі процесс - ою-өрнек басудың бір нұсқасын атап өтеміз.

Текеметтің ою-өрнек суреті екі материалдан жасалады. Бірінші жағдайда боялған жүн орамасын басылмаған негіздің үстіне салынып жасалады. Екінші жағдайда оюларға арнайы шаршы қиықтар даярлайды (шаршы). Сол қиықтар диагональды төселіп үшбұрыш болады, үшбұрыштың үстінен бормен қажетті оюды салады, содан сол оюды қайшымен кеседі. Текеметтің оюына арналған екі материал шығады; ол - ою қиығы және кесімнің қалдықтары (қолтықша), қолтықша текеметтің ортасындағы оюдың түсін ашатын жиектерге жұмсалады.

Дайындалған негізге қолдағы материалдан: боялған жүн орамы немесе қылған түсті ою суреті қойылады.

Түсті киізден жасалған қиялған оюлары бар текеметтер бәрінен бағалы болып саналады, өйткені өндіру процессінде боялған жүн орамасына қарағанда, оюлардың шеттері бұлдырламайды, оюдың шеттері мен айналасы ашық түсті. Енді текеметтің өрнектеуінде қиылған оюларын қолдануын қарастырамыз.

Мұнда ою салу кезеңінде келесі тәртіп сақталады. Ең басынан текеметтің ортасына негізгі оюлар салынады (әдетте екеуден кем емес, бірақ төрттен артық емес). Оюдың жақтарына шындары сыртқа қараған қолтықша оюлары қойылады. Ромбыла розеткалар жасалады, сондай ақ ортасындағы ою мен розеткалар әр түсті болады. Сонымен қатар, ортадағы оюлардың жақтары жиектегі қолтықшалардан істелген текеметтер де кездеседі. Осында текеметтің жиекті сурет ортадағы оюдың қиықтарымен толықтырылады. Шеберлер келесі ережелерді ұстанады: басты оюдан қалған түсті қиықтардың барлық детальдері қолданылады.

Оюлар қойылғаннан кейін тоқыманың жұмаршақтануына қажетті ши мен оюды жабыстыру мақсатымен жасалымға ыстық су себеді. Оны екі әйел ұқыптылып жасайды, қалғандары шидің ішінде жоғары температураны ұстау мақсатымен шидің әр айналымын ыстық сумен себелейді.

Оралған ши-орамасы жіптермен байланады, бір жіп шеттерін қысады, басқасы-орама бойымен жіберіледі, содан соң оны домалатады (тебу). Ол процесінің мәні мынада. Шеңберлі жіптер былай орналасады: біреуі ортасында, басқа екеуі шидің жіектерінде, үш адам жіптерді тартып шиенің орнын ауыстырып отырады, қалғандары айналып тұрған ораманы аяқтарымен қағады. Қиын еңбек талап ететін тебу процесі өлендермен, әзілдермен ажарланады.

Температураны бір қалыпта ұстау үшін ораманы 10 минут сайын сулайды.

Тебу процесінің барлығы екі сағаттай уақыт алады және 30 минуттық үш кезеңге бөлінеді. Бірінші және екінші кезең өткеннен кейін киізді қыздыру үшін шиді күннің көзіне тастайды. Үшінші кезеңнен соң шиді ашып, қайшымен шеттерін тегістейді.

Аталған тәсілді Қазақстанның кейбір аудандарында қолданбайтындығын атап өткен де жөн. Айтарлықтай, мысалы, Э.А. Масановтың далалық жазбаларында (1957) Торғай облысында жүнді жайғаннан кейін, оны орап арқандардың үстіне салады, «содан кейін, адамдар әр арқанның әр шетін қолға ұстап оларды өздеріне қарай

тартады. Қорытындысында осы орама жан - жаққа шайқалып, ал жүн өзінің салмағынан және шидің салмағынан киіз текеметке айналған. Бұл процесс – арқанға салып тарту деп аталады және оны киіз үйдің ішінде болсын (киіз текеметтің жылулығын сақтау үшін) сыртында болсын орындалады. Бұл іс бір сағат уақыт алады. Шидің шетінен жүн көрінгенге дейін жасалады» [4]. Осындай тәсіл тебу процесімен салыстырғанда көп еңбек талап етеді және өте ауыр жұмыс. Шынында да ораманы бір сағат бойы тарту – бір келкі және қалжырататын жұмыс.

Бұрынғы заманда солтүстік қазақтарда және олардың көршілері-башқұрларда басқа да тәсіл болған, онда киіз ораманы аттарға іліп далада сүйреткен [5]. Осы тәсілді үлкен көлемді киіздерді жасау үшін (мысалы, киіз үйді жабатын заттарды жасау) пайдаланған. Бірақ ХХ ғасырдың басында ондай тәсіл жоқ болып кеткен. Арқанға салып тарту тәсілін негізінде ат күшімен киізді жасау деп атауға болады.

Алтай және хакас халқыларында сырғауыл арқылы киіз басу тәсілі де бар, әрине бұл тәсіл үлкен киіздер жасау тәсілдерінен тамыр тартады [6].

Осындай тарихи экскурстан кейін текемет жасау процесін әрі қарай жалғастырайық.

Шиден босаған басылған киізді орап, үш рет бүктеп арқанмен байлайды, тактайға салып, жеткілікті ыстық сумен бүркіп, үстін жылы нәрселермен жабады (тон, қалып киім және т.б.). Егерде біркелкі температура мен ылғалды ұстап отырса, киіз жақсы басылатыны шеберлерге анық ақиқат. Жартылай дайын затты күннің көзіне суы сіңіп, булану үшін тастайды. Бұл процесі кірлеу немесе булау деп атайды.

Булау барысында шеберлер шиді жайып, текемет жылжымау үшін шеттеріне ұзын қырлы бөренелерді тастайды.

Буланған киізді шиге салып, арқандардан шешіп оны қолмен, білектермен және шынтақтармен басады, білекпен басу – бірте-бірте дайын болған жерлерін бүктеп отыра, 15-20 минут сайын шеберлер қысымы (басуы) барлық текеметте біркелкі болу үшін киіз шеттерінің орындарын ауыстырып отыру.

Қолдан басу арқылы шеберлер киіздің тығыздығын және икемділігін арттыра түседі. Болпылдақ, жұмсақ жерлерін тапқанда, олар сол жерлерін жайылған немесе жиылған түрінде қайта басып отырады.

Білек басу процесі 15-20 минуттық бес кезеңге бөлінеді. Үшінші кезеңнен соң киіз арқандардан босатылып барлық ұзындығына жайылады және бірте-бірте кіші орама түрінде әр шетінен қайтадан оралады.

Осындай басудан соң текеметті екіге бүктеп және ұзыны бойы орап, екі шеттерін сақинаға ұқсатып бір біріне қосады. Енді шеберлер текеметті бар күшімен көтеріп жерге лақтырады. Бұл процесс қарпу деп аталады, ол текеметтің серіппелігін және тығыздығын жақсарту мақсатымен жасалады және осы іс-әрекет 20 минутқа созылады.

Содан кейін әйелдер текеметтің шеттерін ұстап оны көкжиек бойы 5 минут айналдырады. Осы процесті қазандау (қазан деген сөзден) деп атайды. Оның мақсаты текеметтің тығыздығын одан да жақсарту және осы істен кейін текеметтің көлемі бастапқы көлемнен біраз кішірейеді.

Текеметті ұзындығы бойынша созады (ұзындау), ұзындау-ақырғы кезең: шеберлер еңкейіп 5 минут ішінде киіздің екі жағынан бір келкі орайды. Суреттің пішінін бұзбау үшін текеметке салмақ салмай ақырын ұқыптап орайды.

Дайын текемет жайылады, шеттері қайшымен тегістеледі, енді оны кептіреді. Әдетте текемет кешке қарай дайын болады, сондықтан ол кешкі қоңыр салқын желде кебеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. У.М. Асанов. Житъе- бытъе Киргизов. – «Оренбургский листок», 1888, №47;
2. П. Маковецкий. Юрта – «Записки Западно-Сибирского отдела русского географического общества». Омск, 1893, кнXIV, выпуск1 стр 7;
3. К.П. Антипина. Особенности материальной культуры..стр17;
4. Э.А. Масанов. XIX ғ., екінші жартысындағы казак кигіз өндірісі. Алматы, 1959ж., 108б.
5. И.Русанов. О ремесленности у киргиз.- «Воронежский листок» 1863, №10;
6. С.И. Руденко. Башкиры. М.-Л., 1955, стр.143.